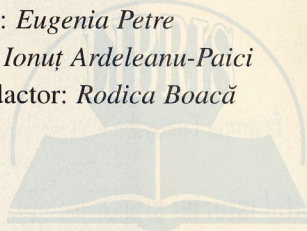

Redactor: *Eugenia Petre*
Copertă: *Ionuț Ardeleanu-Paici*
Tehnoredactor: *Rodica Boacă*

© 1995 by Francis Fukuyama
All rights reserved

© 1997 Editura Paideia
Piața Unirii nr. 1, sector 3
București, România
tel.: 021.316.82.10
e-mail: office@paideia.ro
www.paideia.ro
www.cadourialese.ro

Textul a fost tradus din:
Francis Fukuyama, **The End of History
and the Last Man**,
1992, The Free Press – A Division of Macmillan,
Inc. (New York)

În 1992, **The End of History and the Last Man**,
a primit Premiul Internațional *Capri*
și *Los Angeles Times Book and Critics Award*

ISBN 973-9131-33-6

FRANCIS FUKUYAMA

Sfârșitul istoriei și ultimul om

Traducere de Mihaela Eftimiu

paideia

Cuprins

În loc de introducere	5
Partea întâi – O întrebare care revine	21
1. Pesimismul nostru	23
2. Slăbiciunea statelor autoritare – I	35
3. Slăbiciunea statelor autoritare – II sau Mâncând ananas pe Lună	47
4. Revoluția liberală mondială	66
Partea a doua – Bătrânețea omenirii	81
5. O idee pentru o Istorie Universală	83
6. Mecanismul dorinței	103
7. Niciun barbar la porțile noastre	117
8. Acumularea fără sfârșit	126
9. Victoria video-casetofoanelor	136
10. În patria culturii	150
11. Răspunsul la întrebarea lui Kant	171
12. Nu există democrație fără democrați	177
Partea a treia – Lupta pentru recunoaștere	189
13. La început, o luptă pe viață și pe moarte de dragul prestigiului	191
14. Primul om	204
15. O vacanță în Bulgaria	215
16. Fiara cu obraji rumeni	226
17. Grandoarea și decăderea <i>thymos</i> -ului	239
18. Dominație și sclavie	252
19. Statul universal și omogen	261

Partea a patra – Sărind peste Colosul din Rodos

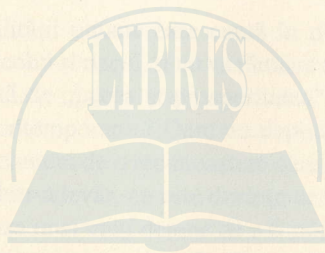
20. Cel mai nesimțitor dintre nesimțitorii monștri	275
21. Originile thymotice ale muncii	290
22. Imperii ale resentimentului, imperii ale respectului	305
23. Lipsa de realitate a „realismului”	317
24. Puterea celor care nu dețin puterea	328
25. Interesele naționale	344
26. Către o uniune pașnică	357

Partea a cincea – Ultimul om 369

27. Pe tărâmul libertății	371
28. Oameni fără inimi	387
29. Liberi și inegali	403
30. Drepturi perfecte și îndatoriri imperfecte	414
31. Imense războaie ale spiritului	421

Notele autorului	437
------------------------	-----

Tema susținută cu atâta strălucire de Francis Fukuyama este că, în timp, aceste două forțe au dus, după cum s-a văzut, la prăbușirea tiraniilor, fie ele de stânga sau de dreapta, și au obligat societăți foarte deosebite din punct de vedere cultural să întemeieze democrații capitaliste liberale la sfârșitul procesului istoric. Și atunci se pune marea întrebare: pot oare libertatea și egalitatea politică și economică – situație existentă la presupusul „sfârșit al istoriei” – produce o societate stabilă, în care omul ar putea fi pe deplin satisfăcut în cele din urmă? Sau, dimpotrivă, condiția spirituală a acestui „ultim om” al istoriei, care este lipsit de posibilitățile de defulare a dorinței și luptei sale pentru supremație, va conduce, în mod inevitabil, la revenirea haosului și a vărsărilor de sânge care au caracterizat istoria?

1

Pesimismul nostru

Un gânditor atât de respectabil și echilibrat ca Immanuel Kant încă mai putea să creadă că războiul servește scopurilor Providenței. După Hiroshima, orice război este, în cei mai bun caz, un rău necesar. Un sfânt teolog ca Toma din Aquino mai putea să susțină cu toată seriozitatea că tiranii servesc unor scopuri providențiale, pentru că fără tirani nu ar exista posibilitatea martiriului. După Auschwitz, cel care ar aduce acest argument s-ar face vinovat de blasfemie... După aceste evenimente îngrozitoare, care s-au petrecut chiar în inima lumii moderne, avansate din punct de vedere cultural și tehnologic, mai poate crede cineva într-un Dumnezeu care este neapărat Progresul decât într-un Dumnezeu care își manifestă Puterea sub forma Providenței care ne supraveghează ?

Emil Fackenheim, Prezența lui Dumnezeu în istorie¹

Secolul XX, o putem spune cu certitudine, ne-a făcut pe toți profund pesimiști în privința istoriei. Ca indivizi, putem fi, bineînțeles, optimiști în legătură cu perspectivele personale de sănătate și fericire. În mod tradițional, americanii sunt considerați un popor veșnic optimist în privința viitorului. Dar când ajungem la chestiuni mai cuprinzătoare, cum ar fi dacă a existat sau va exista vreodată progres în istorie, sigur, verdictul este cu totul altul. Cele mai echilibrate și lucide minți ale acestui secol nu au văzut niciun motiv care să le facă să creadă că lumea merge spre ceea ce noi în Occident considerăm drept instituții politice respec-

tabile puse în slujba omului – adică democrațiile liberale. Cei mai profunzi gânditori ai noștri au ajuns la concluzia că nu există ceea ce se numește de obicei istorie – adică o ordine semnificativă în aria vastă a întâmplărilor omenesti. Însăși experiența noastră pare să ne fi învățat că este mai probabil ca viitorul să ne rezerve noi și inimaginabile rele, de la dictaturi fanatice și genociduri sângeroase până la banalizarea vieții prin sporirea consumului de bunuri, și că ne așteaptă dezastre fără precedent, de la iarna nucleară până la creșterea temperaturii la scara întregii planete.

Pesimismul secolului XX se află într-un puternic contrast cu optimismul secolului precedent. Chiar dacă Europa a intrat în secolul XIX convulsionată de războaie și revoluție, acesta a fost, în general, un secol de pace și de o bunăstare materială fără precedent. Existau două motive serioase de optimism. Primul era credința că știința va îmbunătăți existența umană, învingând boala și sărăcia. Natura, adversarul omului de atâtea vreme, avea să fie stăpânită prin intermediul tehnologiei moderne și pusă în slujba fericirii umane. Cel de-al doilea motiv, guvernele liberal-democratice, aveau să se răspândească în tot mai multe țări ale lumii. „Spiritul anului 1776” sau idealurile Revoluției franceze aveau să-i învingă pe tiranii lumii, pe autocrați și pe preoții superstițioși. Supunerea oarbă față de autoritate avea să fie înlocuită de autoguvernarea rațională, în care toți oamenii, liberi și egali, să-și fie propriii stăpâni. În lumina masivei deplasări a civilizației, chiar războaie sângeroase, ca cele napoleoniene, puteau fi interpretate de filosofi ca fiind progresiste din punct de vedere social, prin rezultatele lor, pentru că au dus la răspândirea guvernării republicane. Au fost avansate teorii, mai mult sau mai puțin serioase, pentru a explica faptul că istoria constituie un întreg coerent ale căruia frământări stau la originea realizărilor epocii moderne. În 1880, un anume Robert Mackenzie scria:

„Istoria omenirii înregistrează progresul – înregistrează acumularea cunoașterii și sporirea înțelepciunii, înaintarea continuă de la un nivel inferior la

unul superior de inteligență și bunăstare. Fiecare generație transmite generației următoare comorile pe care le-a moștenit, îmbunătățite de propria experiență, sporite de roadele victoriilor pe care ea însăși le-a raportat... Creșterea bunăstării umane, scăpată de amestecul răuvoitor al principilor îndărătnici, este acum reglată în mod benefic de marile legi ale Proviidenței”.²

Sub titlul „tortură”, faimoasa ediție a unsprezecea a Enciclopediei Britanice publicată între anii 1910-1911 preciza: „în ceea ce privește Europa, subiectul este în întregime doar unul de interes istoric”.³ Exact în preajma Primului Război Mondial, ziaristul Norman Angeli își publica lucrarea intitulată „Marea iluzie”, în care susținea că expansiunea teritorială s-a demodat din cauza comerțului liber, iar războiul a devenit irațional din punct de vedere economic.⁴

Pesimismul excesiv al secolului nostru se datorează, cel puțin în parte, cruzimii cu care aceste așteptări au fost năruite. Primul Război Mondial a avut un rol decisiv în subminarea încrederii pe care Europa o avea în ea însăși. Bineînțeles, războiul a dus la doborârea vechii ordini politice reprezentate de monarhiile din Germania, Austria și Rusia, dar impactul său cel mai profund a fost unul de natură psihologică. Patru ani de război oribil de tranșee, în care zeci de mii au murit într-o singură zi, pentru câțiva metri de pământ devastat, au fost, după cum spune Paul Fussell, „o hidoasă piedică în calea mitului meliorist, care dominase conștiința publică timp de un secol”, răsturnând „ideea de Progres”.⁵ Virtuti ca loialitatea, hărnicia, perseverența și patriotismul au fost puse în slujba exterminării sistematice și absurde a altor oameni, discreditând astfel întreaga lume burgheză care crease aceste valori.⁶ Așa cum povestește Paul, tânărul soldat, eroul cărții lui Erich Maria Remarque „Pe frontul de Vest, nimic nou”: „Pentru noi, puștii de optsprezece ani (profesorii de la școală) ar fi trebuit să fie adevărate călăuze spre lumea maturității, a muncii, a culturii, a progresului – spre viitor... Dar prima moarte pe care

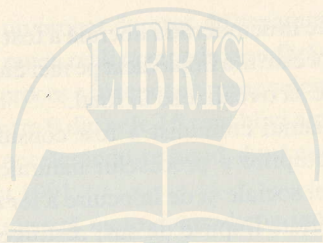
am văzut-o ne-a spulberat credința în acest viitor.” Cu aceste cuvinte, care aveau să fie repetate de tinerii americani în timpul războiului din Vietnam, el concluziona: „generația noastră era mai demnă de încredere decât a lor”.⁷ Ideea că progresul industrial european putea fi transformat în război, fără vreo răscumpărare morală sau vreun sens, a dus la condamnarea aspră a tuturor încercărilor de a descoperi structuri sau sensuri majore în istorie. Astfel, renumitul istoric britanic H.A.L. Fisher scria în 1934: „Oameni mai înțelepți și mai învățați decât mine au deslușit un plan în istorie, un ritm, o structură predeterminată. Mie, aceste armonii îmi sunt ascunse. Nu pot să văd decât o situație neprevăzută urmându-i alteia, așa cum un val urmează altui val”.⁸

Primul Război Mondial nu a fost, după cum s-a dovedit ulterior, decât o anticipare a noilor forme sub care răul avea să apară curând. Dacă știința modernă a făcut posibile arme cu o capacitate de distrugere fără precedent, cum sunt mitraliera și bombardierul, politica modernă a creat un stat având o putere fără precedent, pentru care un nou cuvânt a trebuit să fie inventat: *totalitarismul*. Sprijinindu-se pe o forță polițienească eficientă, partide politice de masă și ideologii radicale care căutau să controleze toate aspectele vieții umane, acest tip nou de stat s-a lansat într-un proiect care nu urmărea nici mai mult nici mai puțin decât dominația mondială. Genocidurile comise de regimurile totalitare ale Germaniei hitleriste și Rusiei staliniste au fost fără precedent în istoria umanității și au fost posibile, în mare măsură, din cauza modernității înseși.⁹ Au existat, bineînțeles, tiranii sângeroase înainte de secolul XX, dar Hitler și Stalin au pus atât tehnologia, cât și organizarea politică modernă în slujba răului. Înainte, ceva atât de ambițios ca lichidarea unei întregi categorii, cum a fost cazul evreilor din Europa sau al chiburilor din URSS, fusese dincolo de capacitățile tehnice ale tiraniilor „tradiționale”. Și totuși, exact acest lucru a fost posibil din cauza progresului social și tehnic al secolului anterior. Războaiele dezlanțuite de aceste

ideologii totalitare au fost, de asemenea, cu totul diferite de cele anterioare, implicând distrugerea în masă a populației civile și a resurselor economice – de unde și termenul de „război total”. Pentru a se apăra de această amenințare, democrațiile liberale au fost silit să recurgă la strategii militare ca bombardarea Dresdei sau a Hiroshimei, care, în alte vremuri, s-ar fi numit, simplu, masacre.

Teoriile secolului al XIX-lea despre progres asociau răul provocat de om cu o stare de înapoiere din punctul de vedere al dezvoltării sociale. Dacă stalinismul a apărut într-o țară înapoiată, doar pe jumătate europeană, cunoscută pentru regimul ei despotice, Holocaustul s-a născut într-o țară având cea mai avansată economie industrială și una dintre cele mai cultivate și instruite populații din Europa. Dacă asemenea lucruri s-au putut întâmpla în Germania, de ce n-ar fi ele posibile în orice altă țară avansată? Și dacă dezvoltarea economică, educația și cultura nu au fost o garanție împotriva unui fenomen ca nazismul, ce rost a mai avut progresul istoric?¹⁰

Experiența secolului XX a pus sub semnul îndoielii afirmația că progresul s-a baza pe știință și tehnologie. Capacitatea tehnologiei de a îmbunătăți existența umană depinde în mod decisiv de un proces paralel de evoluție morală a omului. Fără aceasta din urmă, puterea tehnicii va fi pur și simplu deturnată spre scopuri nefaste, iar omenirea o va duce mai rău decât înainte. Războaiele totale ale secolului XX nu ar fi fost posibile fără cuceririle de bază ale revoluției industriale: fierul, oțelul, motorul cu combustie internă și avionul. Și, de la Hiroshima încoace, *omenirea* este bântuită de spectrul celei mai teribile cuceriri tehnice: arma nucleară. Fantastica prosperitate economică datorată științei moderne are și o parte întunecată, pentru că a dus la deteriorarea mediului în multe părți ale globului, făcând să se pună problema unei catastrofe la scara întregii planete. Se afirmă frecvent că tehnica de transmitere a informațiilor în întreaga lume și sistemul rapid de comunicații au dus la promovarea

4

Revoluția liberală mondială

Ne aflăm la porțile unei epoci importante, ale unei epoci zbuciumate, când spiritul o ia înainte într-un salt, își depășește forma anterioară pentru a îmbrăca una nouă. Toate reprezentările, conceptele și convențiile care susțin ansamblul lumii noastre se dizolvă și se prăbușesc ca o imagine din vis. O nouă fază a spiritului se pregătește să apară. Filosofia mai ales trebuie să iasă în întâmpinare și să o recunoască, în timp ce altele, care-i stau neputincioase împotriva, se agață de trecut.

G.W.F. Hegel, într-o conferință
din 18 septembrie 1806¹

Atât stânga comunistă, cât și dreapta autoritaristă s-au dovedit falimentare în privința unor idei serioase capabile să susțină coeziunea politică internă a guvernelor autoritare, indiferent dacă ele se bazau pe partide „monolitice”, pe junte militare sau dictaturi personale. Lipsa autorității legitime însemna că, de câte ori un guvern autoritar se confrunta cu vreun eșec în domeniul politic, nu exista un principiu superior la care regimul să poată apela. Unii au comparat legitimitatea cu un fel de rezervă în bani gheață. Toate guvernele, democrate sau autoritare, au momentele lor de ascensiune sau de cădere; dar numai guvernele legitime au această rezervă la care pot recurge în vremurile de criză.

Slăbiciunea statelor autoritare de dreapta rezida în neputința lor de a controla societatea civilă. Venind la putere cu un anumit mandat, de reinstaurare a ordinii sau pentru a impune „disciplina economică”, mulți conducători nu reușeau să facă mai mult decât predecesorii lor democrați pentru a stimula o creștere economică constantă sau pentru a crea ideea de ordine socială. Și cei care au reușit aceasta au căzut în propria lor capcană. Pentru că societățile pe care le dominau au început să-i depășească pe măsură ce deveneau mai educate, mai prospere și mai burgheze. Și pentru că amintirea situației critice care justifica guvernarea autoritară se ștergea, aceste societăți erau din ce în ce mai puțin dispuse să tolereze un regim militar.

Guvernele totalitare de stânga au încercat să evite aceste probleme subordonându-și întreaga societate civilă, ocupându-se de ceea ce cetățenii aveau voie să gândească. Dar un asemenea sistem, în forma sa pură, nu se putea menține decât printr-o teroare care-i amenința chiar și pe conducătorii regimului. Odată cu slăbirea terorii, s-a instalat un proces de degenerare prin care statul a pierdut controlul asupra unor aspecte cheie ale societății civile. Cea mai importantă a fost pierderea controlului asupra convingerilor oamenilor. Și, având în vedere că formula socialistă de creștere economică era defectuoasă, statul nu și-a putut împiedica cetățenii să nu observe acest fapt și să nu tragă propriile concluzii.

În plus, puține regimuri totalitare se puteau reface după una sau mai multe crize de succesiune. În lipsa unor reguli de succesiune general acceptate, va exista întotdeauna tentația, pentru vreun ambițios candidat la putere, de a pune întregul sistem sub semnul întrebării, chemând la reforme fundamentale în cadrul luptei împotriva rivalilor săi. Cartea reformei este un atu foarte puternic, pentru că în sistemele staliniste toată lumea este nemulțumită. Astfel, Hrușciov s-a folosit de antistalinism împotriva lui Beria și Malenkov, Gorbaciov l-a folosit împotriva rivalilor săi în era brejnevistă, iar Zhao Ziyang împotriva conservatorului

Li Feng. Dacă acești indivizi sau aceste grupuri, care se luptau pentru putere, erau democrați sau nu, are prea puțină importanță, de vreme ce procesul succesiunii tindea să submineze credibilitatea vechiului regim expunându-i inevitabilele abuzuri. Noi forțe sociale și politice, mai sincer dedicate ideilor liberale, s-au declanșat, și în curând nu au mai putut fi controlate de cei care plănuiseră primele reforme limitate.

Slăbiciunea statelor puternice s-a dovedit prin faptul că multe foste state autoritare au cedat în fața democrației, în timp ce fostele state posttotalitare au devenit simple regimuri autoritare, dacă nu chiar democrate. Uniunea Sovietică a cedat puterea republicilor uniunale și, chiar dacă China continuă să fie o dictatură, regimul a pierdut controlul asupra unor părți importante ale societății. Nici una dintre cele două țări nu mai posedă coerența ideologică pe care le-o dăduse cândva marxism-leninismul: nu mai mult decât ar fi de așteptat ca acei conservatori, care se opun reformei în Uniunea Sovietică, să pună o icoană ortodoxă în locul imaginii lui Lenin. Autorii loviturii din august 1991 semănau cu o juntă militară latino-americană, ofițerii din armată și înalții funcționari din poliție jucând un rol important.

În afară de criza politică a autoritarismului, a început și o revoluție mai puțin zgomotoasă, dar nu mai puțin importantă, în domeniul economiei. Ceea ce a constituit atât manifestarea, cât și cauza acestei revoluții fost fenomenala creștere economică a Asiei de Est după cel de-al Doilea Război Mondial. Acest succes nu s-a limitat la cei care au început modernizarea de timpuriu, cum a fost cazul Japoniei, ci a ajuns să includă, în final, practic toate țările asiatice dispuse să accepte principiile de piață și să se integreze pe deplin în sistemul economic capitalist mondial. Reușita lor sugera că țările sărace, fără alte resurse decât hărnicia propriilor lor popoare, puteau profita de deschiderea sistemului economic internațional și crea inimaginabile cantități de noi bunuri, desființând rapid decalajul care exista între ele și marile puteri capitaliste ale Europei și Americii de Nord.

Miracolul economic al Asiei de Est a fost studiat cu atenție în întreaga lume, dar mai ales în cadrul blocului comunist. Criza finală a comunismului a început, într-un fel, atunci când conducerea chineză a recunoscut că erau lăsați în urmă de către restul Asiei capitaliste, realizând că planificarea centralizată socialistă condamnase China la înapoiere și sărăcie. Reformele de liberalizare din China care au urmat au dus la o dublare a producției de cereale în următorii 5 ani și au demonstrat încă o dată puterea principiilor de piață. Lecția asiatică a fost mai târziu asimilată de către economiștii din Uniunea Sovietică, ce știau la ce risipă și ineficiență duseseră planificarea centralizată în propria lor țară. Est-europenii nu prea mai aveau nevoie de această lecție; ei înțelegeau mai bine decât alți comuniști că neputința lor de a atinge nivelul de trai al vest-europenilor se datora sistemului socialist care le fusese impus de către sovietici, după cel de-al Doilea Război Mondial.

Dar interesul pentru miracolul economic est-asiatic nu se limita la blocul comunist. O importantă transformare s-a petrecut și în gândirea economică a latino-americanilor.² În anii '50, când economistul argentinian Raul Prebisch se afla la conducerea Comitetului Economic al Națiunilor Unite pentru America Latină, era foarte la modă să se atribuie sistemului capitalist mondial în general nu numai subdezvoltarea Americii Latine, ci și cea a Lumii a treia. Se aducea argumentul că cei care au început primii să se dezvolte în Europa și America au structurat de fapt economia lumii în favoarea lor, condamnându-i pe cei care s-au dezvoltat mai târziu la o poziție dependentă, ca furnizori de materii prime. Dar, la începutul anilor '90, acest fel de a vedea lucrurile s-a modificat total; președintele Carlos Salinas de Gortari în Mexic, președintele Carlos Menem în Argentina și președintele Fernando Collor de Mello în Brazilia au căutat să aplice programe ample de liberalizare economică, când au venit la putere, acceptând necesitatea concurenței și deschiderii pieței spre economia mondială. Chile a pus în practică

principiile economice liberale mai devreme, în anii '80, în timpul lui Pinochet, economia sa fiind astfel una dintre cele mai viguroase din zona sudică în momentul în care a scăpat de dictatură, la conducere venind președintele Patricio Alwyn. Acești noi conducători, aleși pe cale democratică, au plecat de la premisa că subdezvoltarea nu se datora inechităților inerente capitalismului, ci, mai degrabă, faptului că în trecut în țările lor acest capitalism nu se practica în deajuns. Privatizarea și comerțul liber au înlocuit în vocabularul lor vechile lozinci care vorbeau de naționalizare și renunțarea la importuri. Ortodoxia marxistă a intelectualilor latino-americani a devenit obiectul unei intense analize critice din partea unor scriitori ca Hernando de Soto, Mario Vargas Llosa și Carlos Rangel, care începuseră să găsească o audiență tot mai mare pentru ideile liberale ale economiei de piață.

Pe măsură ce omenirea se apropie de sfârșitul mileniului, cele două crize, ale autoritarismului și ale planificării socialiste centralizate, nu au mai lăsat decât un singur concurent în arenă, o ideologie având potențial o validitate universală: democrația liberală, doctrina libertății individuale și a suveranității populare. La 200 de ani după ce au însușit Revoluția franceză și Revoluția americană, principiile libertății și egalității s-au dovedit a fi nu numai durabile, ci și capabile de regenerare.³

Liberalismul și democrația, deși strâns legate între ele, sunt concepte separate. Liberalismul politic poate fi definit simplu, ca o autoritate a legii care recunoaște anumite drepturi individuale și libertăți în afara controlului guvernului. Deși există o mare varietate de definiții ale drepturilor fundamentale, vom apela la aceea aflată în lucrarea clasică despre democrație scrisă de Lordul Bryce, care limitează aceste drepturi la trei: drepturi civile, „scutirea de control a cetățeanului în ceea ce privește persoana și proprietatea sa”; drepturi religioase, „scutirea de control în exprimarea convingerilor religioase și în practicarea cultului”; și ceea ce

el numește drepturi politice, „scutirea de control în chestiunile care nu afectează într-atât de evident bunăstarea întregii comunități încât să facă necesar controlul”, incluzând dreptul fundamental al libertății presei.⁴ O practică curentă a țărilor socialiste a fost să facă presiuni pentru recunoașterea unor drepturi economice de a doua și a treia generație, cum ar fi dreptul la muncă, asigurarea locuinței și a îngrijirii medicale. Problema în cazul unei asemenea liste extinse este că dobândirea acestor drepturi nu este compatibilă în mod clar cu alte drepturi, cum ar fi cele ale proprietății sau ale liberului schimb economic. În cazul definiției noastre, vom ține cont de lista mai scurtă și mai tradițională a drepturilor, formulată de Bryce, care este compatibilă cu cele specificate în Declarația Americană a Drepturilor Omului.

Democrația, pe de altă parte, este dreptul deținut în mod universal de către toți cetățenii de a avea o parte din puterea politică, adică dreptul tuturor cetățenilor de a vota și de a participa la viața politică. Dreptul de a avea o parte din puterea politică poate fi considerat, de asemenea, un drept liberal – într-adevăr, cel mai important –, și din acest motiv liberalismul a fost îndeaproape asociat, din punct de vedere istoric, cu democrația.

Pentru a aprecia care țări sunt democrate, vom folosi o definiție strict formală a democrației. O țară este democrație dacă acordă poporului ei dreptul de a-și alege propriul guvern prin vot secret, în cadrul unor alegeri multipartite⁵, periodice, pe baza sufragiului universal și egal al persoanelor adulte.⁶ Este adevărat că numai democrația formală nu garantează întotdeauna participarea și drepturile egale. Procedurile democratice pot fi manipulate de elite și nu reflectă întotdeauna adevărata voință sau adevăratele interese ale poporului. Dar, odată ce ne îndepărtăm de definiția formală, apare posibilitatea de a abuza înfinit de principiul democratic. În secolul acesta, cei mai mari dușmani ai democrației au atacat democrația „formală” în numele democrației „reale”. Aceasta a fost justificarea folosită